

Бухоро вилоятида овладиган ҳайвон турларининг биоэкологик хусусиятлари

Бухоро давлат тиббиёт институти Биология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Рахмонов Рашид Рахимович.

Бухоро давлат университети Агрария ва Биотехнология факультети Биология кафедраси ўқитувчиси Усмонова Дилноза Баротовна

Бухоро давлат университети Агрария ва Биотехнология факультети 2 босқич магистри Ярашова Мохира Яшин қизи

Бухоро давлат тиббиёт институти Тиббий педагогика таълим йўналиши 1 босқич талабаси Усмонова Мохинобону Ўткиржон қизи

Аннотация: Бухоро вилоятида овладиган ҳайвонлар фаунасининг тур таркиби, тарқалиши, сон динамикаси ва биологияси, экологияси. Турларнинг биоэкологик хусусиятлари, яъни биохилма-хиллиги, жумладан, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш, муҳофазаланиши, барқарор фойдаланилиши ўрганилган.

Калит сўзлар: биологияси, экологияси, муҳофаза қилиш, овладиган, фаунистик, популяция, Ёввойи чўчка, Бўрсик, Қум товушқони, Чиябўри, Тулки, Кўк ғоз, Олмабош, Қизилбош, Ёввойи ўрдак, Чуррак, Қашқалдоқ, Катта қоравой Қорабовур.

Аннотация: Видовой состав, распространение, динамика и биология популяций, экология охотничьей фауны Бухарской области. Изучены биоэкологические особенности вида, то есть биоразнообразие, включая защиту, сохранение, устойчивое использование дикой природы.

Ключевые слова: Биология, экология, защита, охотничье, фаунистическое. популяция, Кабан, барсук, заяц толай, шакал, лисица, серый гусь, красноносый нырок, красноголовый нырок, кряква, чирок свистунок, лисуха, большой баклан, чернобрюхий рябок.

Annotation: The following article deals with the species composition, distribution, population dynamics and biology, ecology of fauna of Bukhara region. The bioecological features of the species, their biodiversity, including the protection, conservation, sustainable use of wildlife, have been studied.

Key words: Biology, ecology, protection, hunting, faunistic. population, wild boar, badger, tolai hare, jackal, fox, series goose, red-nosed duck, red-headed duck, mallard, teal whistle, fox, great cormorant, black-bellied sandgrouse.

Тадқиқотнинг мақсади: Бухоро вилоятида овладиган ҳайвон турларининг фаунистик таркибини, сонини ва экологик хусусиятларини аниқлаш, барқарор фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти: Бухоро вилоятида учровчи овладиган ҳайвон турлари ҳамда уларнинг яшаш муҳити сифатида овчилик хўжаликлари ва уларга туташ ҳудудларда учрайдиган ҳайвонларнинг сон динамикаси биологияси, экологияси ҳақида маълумотлар олинган.

Тадқиқотнинг предмети: Бухоро вилоятида овладиган ҳайвон турларининг фаунаси, уларнинг тарқалиши, сони, биоэкологик хусусиятлари, антропоген омилларнинг ҳайвонот дунёсига таъсири, турларни муҳофаза қилиш ва барқарор фойдаланиш чора-тадбирларини такомиллаштиришдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари: Тадқиқот ишида зоологиянинг (турғун, 5-минутлик ҳамда маршрут усуллари) ва экологиянинг асосий методлари ҳамда анкета-сўров методи, статистик ва қиёсий таҳлил усулларида фойдаланилган.

Бухоро вилоятидаги ов аҳамиятига эга бўлган турларнинг биологик ва экологик хусусиятларини локал ҳудудларда ўрганиш уларни муҳофаза қилиш, турлар хилма-хиллиги, барқарорлиги ва яшаш муҳитини сақлаш ҳамда улардан оқилона фойдаланишда муҳим аҳамиятга эга. Турларнинг яшаши учун оптимал шароитларни яратишга йўналтирилган биотехник тадбирлар айнан уланинг биоэкологик хусусиятларини ўрганиш орқалигина амалиётга жорий этилиши мумкин.

Ёввойи чўчқа – *Sus scrofa*. Ёввойи чўчқа Ўзбекистондаги йирик ва ҳаваскор овчилар учун муҳим саналган ов объектидир. Бухоро вилоятида учровчи популяция вакиллариининг биологик хусусиятлари бошқа популяциялардан деярли фарқ қилмайди. Аммо яшаш муҳитининг ўзига хослигига боғлиқ ҳолда, бу ердаги популяцияларнинг озуқа таркиби Ўзбекистоннинг тоғ ўрмонзорларида учровчи популяцияларидан ажралиб

туради. Бухоро шароитида ёввойи чўчқалар озуқа таркибининг асосини қамиш ва қўғаларнинг илдиз поялари ташкил этиши қайд этилди. Шу асосда айтиш мумкинки, овчилик хўжаликларида ёввойи чўчқанинг ҳаёти тўлиқ сув ҳавзалари ва уларнинг қирғоқ зонасида қамишзорлар билан боғлиқ. Ҳавзадаги сув сатҳининг ўзгариши, чорвачилик, браконьерлик, қамишларнинг ёқиши уларнинг сонини белгиловчи асосий омиллар саналади. Айниқса қўллардаги гидрорежимнинг ўзгариши уларнинг озиқасини камайишига ва натижада озиқ излаб очиқ майдонларга, қўшни қўллар ва агроценозларга киришига ва овчиларга осон ўлжа бўлишига олиб келади.

Бўрсик – *Meles meles*. Тунги ҳаёт кечириши, кам сонда учраши сабабли ушбу турнинг биологик хусусиятларини ўрганиш анча мураккаб. Шундай бўлишига қарамасдан, Бухоро шароитида бўрсикнинг ўзи қовлаган ёки бинолар поли тагидаги доимий уяларда яшаши аниқланди. Унинг баҳорда кўпинча май ойида 4 та бола туғиши ва шу даврда туллаши кузатилди.

Унинг кўпроқ уясида унча узоқ бўлмаган жойдаги юксак ўсимликларининг илдизидан озиқа сифатида фойдаланиши кузатилди. Бўрсик қолдирган издан ташқари, ўсимлик илдизини ўзига хос қовлаш хусусияти ҳам бу турнинг шу атрофда учрашини кўрсатувчи белги бўлиб хизмат қилади. Бўрсик вилоятдаги деярли барча қўлларда учрайди. Унинг учрашини белгиловчи муҳим омил сифатида ҳавзанинг қирғоқ зонасида қамиш ва шу каби бошқа қирғоқ ўсимликларининг бўлишини кўрсатиш мумкин. Турли касалликларни даволаш мақсадида табибларнинг тавсияларига кўра, гўшти ва ёғи учун ноқонуний овланиши қайд этилади. Таъкидлаш лозимки, табиблар томонидан турли касалликларни даволаш учун беморларга бўрсик гўшти ёки ёғининг шифобахшлигини тавсия қилиниши бу тур сонининг тубдан камайишига сабаб бўлмоқда.

Қум товушқони – *Lepus capensis*. Маълумотларга қараганда, 1970-1975 йилларда Олот, Қорақўл ва Жондор туманлари билан чегарадош чўл зонасида товушқонлар жуда кўп бўлган ва ўша даврларда овчилар уларни асосан тунда трактор ва автомашиналар фараси ёруғлигидан фойдаланган ҳолда овлашган.

Бунда ҳар бир овчи бир тунда ўртача 10 тагача товушқон овлаган. Эндиликда бу жойларнинг табиий ландшафти тубдан ўзгарган ва ўрмонлар эса йўқолиб кетган.

Қайд этилган йилларда товушқон белгиланган ов муддатларига асосан овланган ва товушқон ови нафақат ҳаваскорлик балки саноат ови сифатида амалга оширилган. Унинг мўйнаси махсус қабул пунктларида қабул қилинган ва кейинчалик қайта ишланган. Қум товушқони сонининг кескин камайганлиги ва унинг мўйнасини қабул қилувчи ташкилотларнинг тугатилиши бу турнинг ов объекти сифатидаги аҳамиятини ҳамда товушқон овига бўлган қизиқишни пасайишига олиб келган. Сонининг камайиб кетишига сабаб бўлган омиллардан яна бири, унинг яшаш муҳитининг деградацияланиши, яъни саксовул, қандим, юлғун, янтоқ ва шу каби бошқа ўсимликларнинг ёқилғи ва ем-хашак сифатида йиғиштириб олиниши, чорва туёғи сонининг ошиши туфайли унга озуқа ва бошпана бўлувчи манбаларнинг кескин камайиши ва бошқа омиллар билан боғлиқ.

Чиябўри – *Canis aureus*. Кейинги йилларда Ўзбекистонда, жумладан Бухоро вилоятида чиябўри сони ошиб бормоқда. Аҳоли билан олиб борилган сўровномалар ўтган асрнинг 60 йилларида чиябўрининг Бухоро шаҳри атрофида ҳам кенг тарқалганлигини, кейинчалик унинг сонини бошқариш бўйича олиб борилган профилактик тадбирлар натижасида унинг бу ерлардан йўқолиб кетганлигини кўрсатади. Тадқиқотларимизда унинг аҳоли пунктларига яқин жойларда озиқланишда учраши ва тунги пайтлари паррандаларга хужум қилиши оқибатида баъзан хўжаликларга зиён етказиши қайд этилди. Мазкур ҳолатларнинг тунда содир бўлиши кузатилади. Бу эҳтимол унинг маданий ландшафтларда яшашга мослашганлиги ва сонининг ошганлиги билан боғлиқ. 1990 йилларга келиб саноат овининг бутунлай тугаши, табиий яшаш муҳитларининг деградацияланиши Бухоро вилояти шароитида чиябўри ва тулкиларнинг яна қайта урболандшафтлар атрофида озиқланиш учун йиғилишига ва баъзан паррандачиликка зиён етказишига сабаб бўлмоқда.

Тулки – *Vulpes vulpes*. Бухоро вилояти шароитида тулкининг биологик хусусиятлари яхши ўрганилмаган. Тадқиқот давомида унинг каналлар ва эски

карьерлар қирғоғига, тепаликларнинг ён бағрига қурилган бир нечта уялари топилди. Май ойларида унинг уяларида тўлиқ шаклланган болалари борлиги аниқланди. 2014 йилнинг 11 май куни Шофиркон туманининг Мингчинор ҳудудидаги эски карьер қирғоғидан топилган тулки уяси олдида қирғовулнинг пат ва парлари, эчкемарнинг боши, Ўрта Осиё чўл тошбақасининг косалари қолдиғи топилди. Унинг уй паррандаларига ҳужум қилиши, овчилик хўжаликларидаги тухум босаётган қушлар, уларнинг тухум ва жўжаларини нобуд қилиши бир неча бор қайд этилди. Мазкур ҳолатлар унинг озуқа таркиби жуда хилма-хиллигидан далолат беради. Кейинги йилларда тулки, шунингдек, чиябўриларнинг овчилик хўжаликлари ва аҳоли яшаш жойлари яқинида йиғилиши ҳисобига уларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда ва айрим салбий ҳолатларнинг намоён бўлишига олиб келмоқда.

Ғозсимонлар – *Anseriformes*. МДХ давлатларида, жумладан, Ўзбекистонда учровчи сувда сузувчи қушлар овладиган турлар орасида ўзининг тур таркиби ва овланиш ҳажми бўйича юқори кўрсаткичга эга. Сувда сузувчи қушларнинг, жумла адан, ов аҳамиятига эга бўлган турларнинг ов хўжаликларига тегишли сув ҳавзаларидан ташқари бошқа кўлларда, жумладан, Тўдакўл ва Қуйимозор сув омборларида, Денгизкўл ва бошқаларда ҳам учиб ўтиш, қишлаш ва уя қуриш даврида учраши тўғрисида жуда кўп маълумотлар бор. Бухоро вилоятидаги сув ҳавзалари сув ва сув олди қушларининг яшаши ва айниқса миграцияси даврида муҳим аҳамиятга эга. Е.Н. Лановенко, Э.Ш. Шерназаров, А.К. Филатов маълумотларига кўра, орнитологик буюртмахона мақомига эга бўлган, Рамсар рўйхати ва Муҳим орнитологик ҳудудлар рўйхати киритилган Денгизкўлда 1986 йилда 504 мингта, 2009 йилда 9.500 та сувда сузувчи қушларнинг учраши қайд этилган.

Кўк ғоз (*Anser anser*) Тадқиқотлар натижасида вилоятдаги сув ҳавзаларига кўк ғозларнинг асосан қишлаш учун учиб келиши, уя қуришда жуда кам сонда учраши аниқланди. Унинг тухум қўйилган уялари 2001 йил 5 апрелда Қорақир кўлида (n=3), 2008 йил 28 март куни Тўдакўл сув омборининг дамба қисмида топилди (n=2). Топилган уялар орасидаги ўртача масофа 30 метрни ташкил этди.

Уяларнинг сув сатҳидан баландлиги 10-20 см.ни, уялар кенглиги 65-75 см.ни, уя косасининг чуқурлиги 18-14 см.ни, уя косасининг эни 40-47 см.ни, тухумли уялардаги тухумлар сони 6-8 тани ташкил этди. Тухумларнинг (n=14) ўртача морфометрик ўлчамлари қуйидагича: оғирлиги ўртача 156,5 гр (142,0-170,0); узунлиги 86,5 мм (84,5-88,5); эни 59,3 мм (56,0-61,2).

Тадқиқотлар давомида нафақат Бухоро вилоятидаги овчилик хўжаликларида, балки Ўзбекистондаги бошқа овчилик хўжаликларида ҳам кенг тарқалган ва кўп овланадиган 4 турдаги (**Олмабош** – *Netta rufina*, **Қизилбош** – *Aythya ferina*, **Ёввойи ўрдак** – *Anas platyrhynchos*, **Чуррак** – *Anas crecca*) Ўрдакларнинг вилоятдаги Қорақир, Тузкон, Хадича ва Зикри каби кўлларда ҳамда бошқа кичик ташлама кўлларда уя қуриб кўпайиши аниқланди. Кўпайиш даврида эса жуда кам сонда бўлса ҳам, доимий тарзда учраши кузатилади. Эҳтимол, мазкур хусусиятларни миграция, овчилар босими ва бошқа омиллар таъсирида қушларнинг кўлларабо кўчиб юриши, уя қуриш жойлари танлангандан сўнг кўчиб юришнинг кескин камайиши билан изоҳлаш мумкин ўрдакларнинг овчилик хўжаликларидаги сони ва овланиш ҳажми тўғрисида материаллар йиғилди.

Қашқалдоқ – *Fulica atra*. Қашқалдоқ Ўзбекистонда кенг тарқалган ва ўтроқ ҳолда яшовчи тур. Қашқалдоқ қиш мавсумида вилоятдаги сув ҳавзаларида кўп сонда учрайди, аммо кўпайиш даврида сони кескин камаяди, айрим кўлларда уя қуриб кўпаяди. Унинг 6 та тухумли уяси 2000 йилнинг 15 май куни Қорақир кўлидан топилди, ушбу кўлда 2000 йил 7 июль куни қашқалдоқнинг 4 та жўжаси билан сузиб юргани кузатилди. 2000 йил 25 июнь куни Вобкент балиқчилик хўжалигида топилган қашқалдоқ уяси йиртқичлик оқибатида нобуд қилинганлиги аниқланди, яъни уяда қашқалдоқнинг пат-парлари, уя атрофида сувга тушган тухум топиб олинди. 2001 йил 25 май куни мазкур кўлда 8 та тухум, шу уядан 5 метр узоқликда яна олти та тухум босиб ётган қашқалдоқ уяси топилди. Топилган уяларнинг сув сатҳидан баландлиги 20-30 см.ни ташкил этди, уя материали сифатида эса қамиш ва қўға баргларида фойдаланилганлиги аниқланди. Уяларнинг ўлчамлари қуйидагича: эни 38,0 см., бўйи 15,0 см.,

чуқурлиги 5,5 см. Тухумларнинг ўлчамлари (n=20) қуйидагича: узунлиги ўртача 50,5 мм (49,2-51,5), эни ўртача 32,9 мм. (20,8-34,2), оғирлиги ўртача 32,2 гр. (30,0-35,5).

Катта қоравой – *Phalacrocorax carbo*. Катта қоравойнинг кўпайиш даврида вилоятдаги балиқчилик хўжаликларида ва бошқа кўлларда колония ҳосил қилган ҳолда учраши қайд этилди. Унинг кўпайиш даври иқлим шароитига қараб, февраль ойининг охири ва март ойининг бошларидан бошланади. Уясини сувдаги юлғун ва сақсовулларга қуради. Уялар бир-бирига яқин баъзан ёнма-ён тегизиб, баъзан ярус ҳосил қилиб устма-уст қурилади. Уяларнинг сув сатҳидан баландлиги 50-140 см гача бўлади. Уянинг ташқи девори турли ўсимликларнинг шох-шаббалари, ички девори эса сув ўтлари, камишнинг юмшоқ қисмларидан ташкил топади. Уялардаги тухумлар (n=14) сони 2-3 та, тухумлар узунлиги 55,6x66,4 мм. (61,0 мм.) эни 37,0x42,5мм. (39,5 мм.). Катта қоравой спорт ва ҳаваскорлик овининг объекти бўлишига қармасдан, гўштининг сифатсизлиги сабабли деярли овланмайди. У вилоятдаги балиқчилик хўжаликларида балиқ билан озиқланиши сабабли хўжаликка етказадиган зарарини камайтириш мақсадида жуда кам сонда овланади. Бундай овни турнинг сонини бошқариш йўналишидаги ов сифатида баҳолаш мумкин.

Қорабовур – *Pterocles orientalis*. Тадқиқот ўтказилган йилларда вилоятдаги Қорақир овчилик хўжалигидаги ўртача сони 735 тани, овланиш ҳажми 242 тани ташкил этди. Мос равишда Шўркўлда 867, 200, Зикрида 2262, 676, Peshku Qoraqir Qo`rg`oni” МЧЖ да ўртача сони 325 та. ни ташкил этган, овланмаган. Қоракўл ўрмон-ов хўжалиги эгаллаган майдонда қорабовурнинг учраши қайд этилмади, аммо улар Қоракўл туманида кам сонда учраб туради. 2015-2017 йилларнинг сентябрь-октябрь ойларида қорабовурларнинг 10-50 тадан иборат гуруҳларини вилоятнинг Қоравулбозор туманидаги фермер хўжаликларининг кузги бугдойдан бўшаган далаларида озиқланишда ва учиб ўтишда учраши бир неча маротаба қайд этилди. 26.04.2016 йилда мазкур туман чегарасида жойлашган “Жайрон” экомарказида ҳар бири 20 тагача қушдан иборат бўлган бир нечта гуруҳи қайд этилди. Экомарказнинг муҳофаза мақомига

эгалити ва унинг ҳудудида кўлларнинг бўлиши қорабовурларнинг яшаши учун қулайлик яратади. Қорабовурнинг сони Қоравулбозор туманида вилоятдаги бошқа туманларга қараганда кўп. Бу ҳолат мазкур туманнинг асосан кузги буғдой етиштиришга ихтисослашганлиги, фойдаланиш учун қулай сув ҳавзаларининг мавжудлиги ҳамда табиий муҳитнинг қорабовурларнинг яшаши учун нисбатан қулайлиги билан изоҳланади.

Вилоятдаги барча кўллар ва сув омборларининг гидрологик режими тўлиқ инсон фаолияти билан боғлиқ. Улардан фойдаланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ҳайвонот дунёси экологик омил сифатида ҳисобга олинмайди. Айниқса, кейинги йиллардаги сув танқислиги ҳавзалардаги сув захираларининг тубдан камайишига олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, қирғоқ бўйи ўсимликлар қоплами ва ҳайвонот дунёсига салбий таъсир кўрсатмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби. 2- жилд. Тошкент, 2019. – 102 - 175 б.
2. Rakhmonov. R.R., Rayimov A.R. Ecological positions of hunting species in Bukhara region // International Journal of Genetic Engineering. – 2019.–№7 (1). – P. 15-18. <http://doi:10.5923/j.ijge.20190701.03>
3. Rakhmonov R.R., Rayimov A.R. Structure and distribution of animals in the Bukhara region // Nature of inner asia 2019. – № 2 (11). – P. 65-68. <http://doi:10.18101/2542-0623-2019-2-65-68>
4. Rayimov A.R. Rustamova M.A., Analysis of Summer Nutrient Content In The South- West Kyzylkum Region of Acridotheres Tristis // Solid State Technology 2020. – № 5 . – P. 6145-6151. <http://solidstatetechnology.us/index.php/JSST/article/view/>
5. Rayimov A.R , Rakhmonov R.R. - The role of Acridotheres Tristis in Biotic Connection // International Journal of Virology and Molecular Biology -2019. – № 8 (1). P 1-3. <http://doi:105923/j.ivmb.20190801.01>
6. Rayimov A.R., Rakhmonov R.R. The distribution and number of Acridotheres tristis in different habitats in the Kyzylkum // Nature of inner asia , 2019. – № 2 (11). – P. 60-64. <http://doi:10.18101/2542-0623-2019-2-60-64>

7. Rashit Rakhimovich Rakhmonov¹, Zulfikarov Abdurayim Naimovich², Nasiba Ismailova Khudoikulova³. Possibilities of Introduction of Hunting Tourism in Hunting Farms of Bukhara Region. Vol. 24 No. 1 December 2020, pp. 253-256. ©